

Осадча К.П.,
аспірантка,
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова
м. Київ

ПСИХОЛОГІЗМ ДИТЯЧИХ ОПОВІДАНЬ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО (ПРИНЦИПИ І ЗАСОБИ ЗОБРАЖЕННЯ ХАРАКТЕРІВ)

Питання дитячого психологізму виступало об'єктом дослідження багатьох літературознавців. Український педагог Василь Сухомлинський засвідчує виняткову важливість етапу дитинства у житті людини: “Дитинство – найважливіший період людського життя; не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, як минуло дитинство, хто вів за руку у дитячі роки, що ввійшло в розум і серце з навколишнього світу, - від цього багато залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк ” [11, 84]. Дитяча душа подібна до тонкої матерії, яка здатна абсорбувати максимум інформації з довкілля задля того, аби жити в гармонії з навколишнім світом. Тому діти виявляються беззахисними перед силами зла, вони потребують не тільки доглянутості, а й опікування з боку дорослого їх внутрішнім світом. Психологічні зміни чутливої дитячої душі повинні відбуватися під пильним наглядом дорослих.

Проблемою дитячого психологізму в літературі свого часу займалися дослідники Л.Я. Гінзбург, Г.М. Гримич, Ю.Б. Кузнєцов, Л.О. Богачевська, В. Гуменна, Л.С. Дем'янівська та інші. Однак проблема художнього психологізму в оповіданнях М. Коцюбинського про дітей становить науковий інтерес для літературознавчого дослідження й на сьогодні. Тож стаття має на меті з'ясувати спосіб розкриття М. Коцюбинським за допомогою художніх засобів еволюції психологічного зростання дитини.

У творчому доробку видатного майстра художнього слова М. Коцюбинського тема дитинства належить до провідних. Сам батько чотирьох дітей, письменник ставився до дитини з любов'ю та повагою. Власних нащадків він намагався виховати справжніми чесними людьми.

Свої твори про дітей “Харитя”, “Ялинка”, “Маленький грішник” М. Коцюбинський присвятив зображенню реалій важкого життя знедолених дітлахів та їх батьків у дореволюційну добу. Його твори пройняті співчуттям до бідних дітей, позбавлених радощів безтурботного дитинства. Через злиденне становище дітлахи змушені були працювати нарівні з дорослими, допомагаючи їм по господарству. Письменник висловлює щире захоплення цими маленькими людьми, які стійко витримували всі випробування суворого життя та не губилися у складних ситуаціях.

Слід відзначити, що М. Коцюбинський у своїх творах не лише проводив спостереження за дитячим світом, а ще й дуже вдало приміряв на себе ампулу тонкого психолога дитячої душі, демонстрував майстерність заглиблення у внутрішній світ маленьких героїв. Досліджуючи власне культуру дитинства, М.

Коцюбинський використовував психологічний інструментарій (портрет, пейзаж, художню деталь, діалог, монолог, внутрішнє мовлення) для розкриття характерів своїх персонажів.

Детальніше варто зацентувати на одному із традиційних художніх засобів – портреті. Особливістю техніки портретування М. Коцюбинського є деталізований опис портрета головного героя. Здебільшого художня деталь прозаїка буває настільки промовистою, що допомагає в одиничному побачити ціле та зрозуміти сутність дитини. Так, уже на початку оповідання “Маленький грішник” письменник подає портрет головного героя Дмитрика: “На Дмитрикові була стара руда материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людних вулицях” [8, 17].

Автор не випадково зосереджує увагу читача на таких деталях одягу, як стара руда юпка мами або картузик з одірваним козирком. Такі деталі, на думку Ю.Б. Кузнецова, виразно характеризують соціальний стан Дмитрика [9, 178]. Звертаючи увагу на деталі одягу, дослідник слушно констатує: “По-перше, що хлопчик з бідної родини, в якій не можуть справити йому окремий одяг, і він змушений доношувати материнський. По-друге, Дмитрик дуже рухливий, веселої вдачі, швидко дориває і юпку, і картуз. По-третє, що більшу частину свого життя він проводить на вулиці. В цьому портреті показана майже вся історія хлопчини, але не меншою мірою і його майбутнє” [9, 178].

З метою увиразнення соціальної приналежності Дмитрика прозаїк протиставляє хлопчика його старшому товаришеві Гаврилку, який про себе говорить: “...свита на мені ціла, не така, як твоя юпка...” [8, 17]. Дмитрик інтуїтивно тягнеться до Гаврилка, бо він може здійснити його дитячі бажання: поласувати медівниками, купити козика. При порівнянні портретів ватажка та підлеглого унаочнюється різниця соціального статусу товаришів: Гаврилко був заможніший, ніж Дмитрик.

Для передачі динаміки почуттів Дмитрика М. Коцюбинський використовує художні резерви портрета, зокрема застосовує динамічний портрет. І. Семенчук вважає, що динамічний портрет у художньому творі виконує особливу функцію – “...виразити всі переливи душевного життя героїв в їх фізичному виявленні – міміці, жесті, виразі очей. Таким чином, внутрішнє життя людини письменник відтворює у всьому його процесі” [13, 19].

М. Коцюбинський майстерно переходить від зовнішньої характеристики до психологізму. Він відтворює діалектику душі Дмитрика, розкриваючи її у процесі фізичного руху. Коли Дмитрик дізнався про смерть матері, він побіг: “...давно вже загубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі...” [8, 22]. Переміщення Дмитрика, його біг допомагає розкрити глибокі психологічні колізії: хлопчик шукає вихід, але не може його знайти. Дмитрику не шкода свого картузика, тепер для нього це не головне, головне – мати, але її вже немає.

У портретуванні М. Коцюбинського присутні найменший порух, жест, погляд, міміка. Ці динамічні форми допомагають письменнику проникнути у внутрішній світ маленької Хариті з однойменного оповідання. Уперше читач знайомиться з Харитею, коли вона принесла з річки піввідра води: спочатку видно лише відро, а потім уже саму Харитю. “З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчинина, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори” [8, 4]. Таким чином прозаїк акцентує увагу читача на тому, яка ще маленька й тендітна ця восьмирічна дівчинка, але вже працююча. Мати Хариті після смерті чоловіка від туги занедужала, проте маленька господиня не впала у відчай, а вирішила замінити матір у господарстві.

Знайомлячи читача зі світом Василька, героя оповідання “Ялинка”, письменник не вдається до деталізованого портрета, а також характеризує його в динаміці. Читач спостерігає за Васильком, який “м’яв мак і все поглядав то на двох сестричок, що гралась з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову” [8, 10]. Те, що батьки довірили Васильку найвідповідальнішу справу напередодні Різдва (м’яти мак до куті), характеризує Василька як надійного помічника у господарських справах. Крім цього, спостережливість хлопчика говорить про його співпереживання і бажання допомогти родині у скрутну хвилину. Василько помітив, що батько зажурився, хотів з’ясувати причини його смутку.

Для кожного почуття чи психологічного стану своїх маленьких героїв М. Коцюбинський підбирав такий засіб художнього зображення, який би міг найвиразніше відтворити колізії дитячої душі. Домінуючим художнім засобом психологізму виступає у письменника мова персонажів. Внутрішнє мовлення, монологи та діалоги дозволяють змодельовати психологічну перспективу зростання дитини. Саме за допомогою внутрішнього монологу читач розуміє, які думки й почуття обурюють Василька: “Чого батько журяться?.. Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи” [8, 10]. Незважаючи на свій дитячий вік, Василько замислився над скрутним матеріальним становищем, у якому опинилася його сім’я. З розмови батька та незнайомого чоловіка Василько дізнався, що батько хоче продати ялинку, щоб за ті гроші викупити чоботи для мами. Авторські ремарки відтворюють мову чутливої душі Василька у паузах між діалогом з батьком: “На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози... Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток” [8, 10]. Василько без вагань пожертвував своєю зеленою красунею заради добробуту сім’ї.

Переживання героїнь оповідання “Харитя” також увиразнюється використанням діалогу та монологу. Ці засоби допомагають відтворити трагедію суворого зіткнення світогляду дитини з недитячою реальністю. Дослідник О. Білецький стверджує, “...що митцеві треба знати, в які моменти психічного життя у кого із людей які знайдуться слова. І вони, ці слова, мусять відповідати не лише психологічним моментам, а й фахові, соціальному стану, місцю народження, життєвому досвіду кожного із персонажів” [1, 193].

“Мати стиха застогнала.

Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка.

– Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? – ластівкою припадала вона коло недужої.

– Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?” [8, 5].

Майстерно аранжуючи діалог ремарками, письменник філігранно відтворює переживання дівчинки. “Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати” [8, 5]. Донька, усвідомлюючи складну ситуацію, намагалася відшукати рішення, готова діяти, аби допомогти мамі одужати.

Привертає увагу читача художня деталь у діалозі – надія Хариті на Бога: “Не журіться, мамо! Не плачте! Адже ж бог добрий, мамо! Бог допоможе вам одужати, допоможе вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. Правда?..” [8, 5]. Харитя сподівається знайти вихід, покладаючись на Бога й на себе. Про психічний стан Хариті говорить і структура її реплік. Повтори, запитання розкривають перебіг внутрішніх переживань Хариті. У дівчинці борються рішучість і непевність, надія і страх перед випробуваннями.

Автор активно залучає до тканини оповідання також внутрішній монолог, прагнучи відтворити самосвідомість дівчинки. У відповідь на мамину турботу про невижатий хліб Харитя дивується: “...як-то нема кому жати? А вона що ж робитиме?” [8, 5]. Дівчинка вже допомагала мамі жати на полі попереднього року, але тоді вона була ще маленька, а зараз – доросла, адже принесла з річки піввідра води, хоч і було важко.

Діалог і монолог у творах М. Коцюбинського мають психологічний підтекст, передаючи найтонші порухи дитячої душі та сприяючи саморозкриттю характерів у оповіданнях прозаїка. Так, “маленький грішник” любив свою маму, навіть жалів її, але тільки на словах. Ставши на шлях брехні, Дмитрик скочувався по похилій, роблячи негідні вчинки. Письменник поступово відтворює механізм дорослішання Дмитрика. Важкі душевні порухи хлопчика М. Коцюбинський передає через внутрішній монолог: “Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про се, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи...Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка...” [8, 21]. Інтуїтивно Дмитрик розумів потворність своїх вчинків. Поштовхом до зламу в психології Дмитрика послужила смерть матері. День її смерті зробив хлопця дорослішим, відмежував його від того безтурботного світу, в якому він перебував. Останній внутрішній монолог Дмитрика демонструє душевний злет дорослішого хлопчика, що виражається у відвертості його слів: “Що зо мною буде?.. Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати? Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягувати... Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди допоможуть... А де ж ті добрі люди? Є! Я знаю, що є! Адже матінка

недурно казали, що світ не без добрих людей!..” [8, 23]. Оцінки минулого й сьогодення у внутрішньому монологі яскраво відтворюють динаміку психологічного дорослішання Дмитрика. Дмитрик зрозумів, що ціна безтурботного життя – саме життя. Після втрати мами ця істина стає для хлопця справжнім потрясінням та прощанням зі світом розваг. У процесі душевних переживань накреслюється переоцінка моральних зацікавлень Дмитрика, які допомагають йому зрозуміти себе, пізнати нові грані свого “я”. Отже, через трагедію (смерть матері) відбувається душевне очищення Дмитрика.

М. Коцюбинський майстерно вмонтовує в текст оповідання художній пейзаж, який допомагає ще глибше зрозуміти вразливий внутрішній світ дитини. За допомогою пейзажу письменник передає душевний стан героя, його ставлення до дійсності. О.А. Галич так позиціонує картини природи в художньому творі: “...природа акомпанує людським переживанням; вона акомпанує так тонко, немовби вона не природа, а душа” [3, 56].

Справді, Василько з оповідання “Ялинка” настільки переживає майбутню втрату своєї улюблениці, що наділяє її людськими рисами, розглядає її як живу істоту. Отже, відбувається персоніфікація природи, її оживлення: “Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глиць упало на сніг” [8, 11]. Після того, як ялинку було зрубано, Василько нагортав сніг на пеньок, ніби ховав живу істоту. Вирушивши в небезпечну подорож із ялинкою, Василько опинився наодинці з природою. Виразний пейзажний малюнок розкриває психологічний стан сміливого мандрівника, передає його почуття. Так, на початку подорожі Василько був вражений красою зимового пейзажу: “На обидва боки від дороги, скільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами” [8, 11]. Але незабаром Василька охоплює страх. Для дитини, яка заблукала, світ стає похмурим і злим, ніби сама природа втручається в хід подій: “Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг. Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... здорові дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки” [8, 12]. Саме через розбурхану природу перед читачем візуально постають переживання Василька, але розсудливість і кмітливість допомогли Василькові дістатися до сусіднього села.

Звуки, запахи й кольори художнього пейзажу на початку оповідання “Маленький грішник” віщують не лише прихід весни, тепла, а також знаменують радісні почуття Дмитрика, викликані сприйняттям навколишнього світу: “Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима. Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінькали, жидівські кози никали по майдані, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Се тепло, ся немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам’яницях” [8, 16].

Хлопчик поринув у гармонію з чудовим світом вуличних розваг, забувши про свої обов'язки. Натомість маленька господиня Харитя з однойменного оповідання зробила навпаки. Про те, що відбувалось у душі дівчинки, читач може здогадуватися з окремих художніх деталей. Так, Харитя забула про новенькі червоні кісники, які подарувала їй хрещена мати. Ця влучна художня деталь підкреслює, що дівчинка, не вагаючись, відмовилася від дитячих радощів і обрала обов'язок перед своєю сім'єю. Харитя стала на захист своєї родини. Вона прийняла рішення в надзвичайно складній для дитячого розуміння ситуації: взяти серп і вийти в поле. Аби врятувати родину від голоду, Харитя пішла на самопожертву, роблячи це інтуїтивно, не замислюючись над тим, що може постраждати, або навіть загинути. Так, Харитя дуже боялася русалок, страхів у пшениці. Ця художня деталь яскраво презентує простір дитячого світобачення, в якому панують реальні страхи, викликані забобонами, що закорінені у сивій давнині.

Особливістю художніх пейзажів М. Коцюбинського є акцент на зображення природи крізь призму сприйняття героя. Спочатку природа ніби пестить Харитю, манить її: "І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилася річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву" [8, 7]. Авторське зауваження "І справді було гарно на ниві..." немовби ототожнює погляди автора на події з поглядами маленької Хариті, яка сприймала їх серцем, чутливою душею. Але, згадавши про хвору матір, донечка повертається до реальності. Природа, мов живий організм, вторить їй в унісон, відчуває неспокій дівчинки. Стежка вже не така лагідна до ніжок Хариті, та й краєвид раптово зник. "Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму" [8, 8]. Нарешті добрий Бог почув молитви Хариті й допоміг їй родині: "...молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерті" [8, 9]. Незабаром одужала і мама Хариті.

Особливість художнього зображення світу маленьких героїв полягає в тому, що М. Коцюбинський розкриває їх внутрішній світ у кризові моменти життя, передає психологічний стан дитини у складній для неї ситуації, яка змушує зробити непростий вибір, зрозуміти себе, пізнати нові грані своєї особистості. Адже, не маючи життєвого досвіду, маленькі герої сприймають навколишній світ серцем і душею. Михайло Коцюбинський у своїй прозі надає дитині особливий статус – він бачить у ній початок нового життя.

Отже, можна стверджувати, що М. Коцюбинський у своїх оповіданнях презентує еволюцію психологічних змін, які відбуваються у свідомості дитини, майстерно використовуючи ряд дієвих художніх засобів.

Література

1. Білецький О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1990. – 254 с.

2. Богачевська Л.О. Художнє втілення дитячих образів у творчій традиції Чарльза Діккенса та Володимира Винниченка: На матеріалах романів “Олівер Твіст”, “Домбі і син”, “Холодний дім” та оповідань “Кумедія з Костем”, “Федько-халамидник”, “Ой випила, вихилила...” // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 2004. - №3. – С. 14 – 17.
3. Галич О.А. Загальне літературознавство. – Рівне, 1997. – 543 с.
4. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971. – 231 с.
5. Гримич Г.М. Портрет зовнішній і психологічний // Дніпро. – 1986. - №9. – С. 153 – 159.
6. Гуменна В. Поетика авторської характеристики в дитячих оповіданнях І.Франка // Поетика художнього тексту. Матеріали доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Київ – Херсон, 1996. – Вип. 1. – С. 46 – 48.
7. Дем’янівська Л.С. Складний дитячий світ... Проза про дітей В.Винниченка. // Література. Діти. Час. – К., 1989. – С. 52 – 55.
8. Коцюбинський М.М. Подарунок на іменини: Оповідання, новели, повісті: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. та післямова М.С. Грицюти; Худож. І.Н. Філонов, В.А. Євдокименко, Г.В. Якутович, М.А. Стороженко]. – К.: Веселка, 1989. – 335с.
9. Кузнецов Ю.Б., Орлик П.І. Слідами феї Моргани: Вивчення творчості М.М. Коцюбинського в школі: Посібник для вчителя. – К.: Рад. Шк., 1990. – 208с.
10. Кузнецов Ю.Б. Поетика прози Михайла Коцюбинського: Монографія – К.: Наукова думка, 1989. – 272с.
11. Кузьмінський А.І., Омельненко В.Л. Народна педагогіка: Світовий досвід. – К.: Знання-Прес, 2003. – 134с.
12. Марко В.П. Бесіди про літератури. – К.: Дніпро, 1984. – 118 с.
13. Семенчук І.Р. Портрет у художньому творі. – К.: Дніпро, 1965. – 73 с.

Анотація

У статті розглянуто проблему дитячого психологізму в оповіданнях Михайла Коцюбинського “Харитя”, “Ялинка”, “Маленький грішник”, з’ясовано принципи і засоби зображення характерів маленьких героїв, показана особливість художнього змалювання світу дітей для пізнання дитячої особистості, проаналізовано роль психологічного інструментарію (портрет, пейзаж, художня деталь, монолог, діалог) у розкритті внутрішніх психічних процесів у дитини; еволюції психологічних змін, які відбуваються у свідомості дітей, на основі життєвого досвіду.

Аннотация

В статье рассмотрена проблема детского психологизма в рассказах Михаила Коцюбинского “Харытя”, “Ёлка”, “Маленький грешник”, выяснены принципы и средства изображения характеров маленьких героев, показана особенность художественного изображения мира детей для познания детской личности, проанализирована роль психологического инструментария (портрет, пейзаж, художественная деталь, монолог, диалог) в раскрытии внутренних

психических процессов у ребенка; эволюции психологических изменений, которые происходят в сознании детей, на основе жизненного опыта.

Summary

In the article above the problems of children's psychology is considered in stories of Mykhailo Kotsiubynsky's "Kharitya", "Fir Tree (Yalinka)" and "Little Sinner". Such principles and ways of characterizing the little heroes reveals the features in which the author illustrates the children's worldview in order to acknowledge children's uniqueness (individuality). The role of psychological devices (portrait, landscape, artistic detail, monologue, dialogue) is analyzed to convey the internal physiological processes in a child; evolution of physiological changes, that occurs in children's consciousness, develops on the bases of personal experience.

Ключові слова: дитина, психологізм, психологічний інструментарій, портрет, пейзаж, художня деталь, монолог, діалог.

Ключевые слова: ребенок, психологизм, психологический инструментарий, портрет, пейзаж, художественная деталь, монолог, диалог.

Key words: child, psychology, psychological tool, portrait, landscape, artistic detail, monologue, dialogue.